

Михайло ГРИЦКЕВИЧ

ДО ПРОБЛЕМИ «ЧИТАЧ ЯК ОРІЄНТИР ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ»

За своєю суттю життєве, громадянське функціонування літератури, і не тільки її, але й інших видів мистецтва, здійснюється тільки при наявності талановитого творця художнього твору та достатньо підготовленого її цінителя. В даному випадку ним є читач.

Проблема взаємовідносин письменника та читача складна та багатоаспектна в усіх конкретних виявленнях. Але безперечно, що для кожного справжнього письменника (та, якщо брати ширше, для кожного художника взагалі), вона завжди залишалась однією з основних.

Літературознавство цьому питанню закономірно приділяє постійну увагу. Г. Н. Іщук в одній із своїх праць відзначає: «Проблема читацького сприймання була відроджена в обставинах нового теоретичного піднесення, яким відзначене наше літературознавство...» [5, 10].

М. Храпченко вказує на те, що без правильного її вирішення успадкування дійовості виховної ролі літератури врахувати її корисний коефіцієнт дуже важко. «Думки деяких літературознавців, — зазначає він, — про те, що вивчення читача виходить за межі літературознавства як науки, не можна визнати справедливими, бо література як соціально-естетичне явище існує лише в

постійному зв'язку і взаємодії з читачем» [16, 60]. Справедливість сказаного підтверджується тим, що самі літературознавці, досліджуючи той чи інший аспект творчої діяльності письменника, не можуть не враховувати проблеми взаємовідносин автора та читача.

Міркуючи про виникнення асоціацій, процес образотворення, Г. А. В'язовський в своїй книзі «Орбіти художнього слова», пише: «До кожної асоціації й образу письменник, так би мовити, придивляється, мовби запитує сам себе: а що я цим покажу читачеві, як покажу і чи скажу йому те, що хочу сказати, чи схвилюю так, як хочу схвилювати?» [3, 18].

На протязі всього розвитку культури людства автор твору мистецтва прагне знайти якийсь відгук на свій твір у сучасників. Здійснення соціальних функцій творчої особистості проходить по осі: автор — твір — читач. І від того, в якій мірі цей сполучний компонент — твір — буде вірно передавати авторську думку, залежить ефективність його дії на читача.

Одним з перших до цієї проблеми звернувся А. І. Білецький. Читача він намагався розглянути в історичному ракурсі. «Ясне діло, — зауважує з цього приводу Г. М. Сивокінь, — існує велика різниця між вивченням історії читача та дослідженнями (скажімо, конкрет-

но-соціологічними чи просто конкретними) читача сучасного. Історія — це картина більш-менш устояна... Але ж сучасний читач для вченого — часто величина більш ніж апіорна...» [11, 22].

Звичайно, історію літератури можна в якійсь мірі назвати історією читача. Але річ у тому, що час робить певне усереднення цього читача. І тут можна погодитися з М. О. Рубакіним, який стверджує, що «середній читач» (не розкриваючи складових його частин. — М. Г.) є сама книга» [10, 206].

Читач, розглянутий в історичному плані, набуває деякого узагальненого вигляду, втрачаючи строкатість свого розмаїття. І очевидно, що інтереси читачів, які знаходяться на різних полюсах оцінки одного й того ж твору, в певному періоді часу, при історичному розгляді втрачаються. Навіть в творчому розвитку одного автора, на різних його етапах, в якості адресатів його продукції з'являються різні, за багатьма ознаками, читачі.

«Діаспора всякої книги, — пише М. О. Рубакін, — змінюється на протязі часу. Вона має свій початок, свій кінець, свій максимум, мінімум, оптимум. Змінюється середній рівень читача, а значить, і коефіцієнти книг і еталони. Необхідно прийняти таку мінливість як факт, що підлягає дослідженню» [10, 207].

Таким чином, сам читач з часом стає категорією все більш середньою і відносною навіть щодо одного й того ж твору.

Нас передусім цікавлять взаємовідносини творчої особи з конкретним читачем — сучасником у всьому їх розмаїтті, тому що тільки він може розповісти нам про те, якою мірою ефективне таке співробітництво.

«Немає поета без читача, але нема й читача без поета», — визначив М. Асєєв [1, 11]. «Поет дорожить своїм читачем, — пише К. Ваншенкін, — думає про нього, звертається до нього. Я не знаю російського поета, який би не говорив про свого читача, про свого водночас героя... І письменник завжди

лише відчуває свого читача, свого адресата, пише йому хоча б і «до запитання» [2, 69].

Діалектика такого взаємозв'язку теж різноманітна та неповторна, як і незліченна кількість всіляких творчих індивідуальностей. «Читаю, друже мій, — говорить Расул Гамзатов, — кожна книга пишеться для тебе. Я можу переконувати видавця, сперечатись з редактором, з критиками. Але тільки твій присуд — справжній і останній. Він, як кажуть судді, оскарженню не підлягає... Я бачу різні обличчя читачів. Один зморщив лоба. Де взяти слова, щоб розправити ці зморшки? В іншого на обличчі вираз, нібито в рот попало щось неприємне, неістинне. У третього — вираз нудьги, найстрашніше, найбезнадійніше, що може бути» [4, 229].

К. Ваншенкін намагається своєрідним чином класифікувати цього читача, роздивитися в кожному випадку чіткі індивідуальні риси. Автор називає десять типів сучасного читача поетичних творів. Тут є і читач, який визнає тільки авторитети, другий занадто самовпевнений і не визнає нічого, третьому вірші, власне, і не потрібні, четвертий — вульгаризатор, п'ятий дивиться на художній твір як на протоколи зборів та звітів про роботу, шостий — сноб, сьомому, навпаки, все подобається, восьмий пише, але не може посправжньому ні сам написати вірші, ні цінувати написаного іншими, і т. д. «І, нарешті, — відмічає К. Ваншенкін, — справжній друг, читач безкорисливий, чуйний, вдумливий, розуміючий. Справжній читач віршів, заради якого варто працювати, якому поезія (справжня, звичайно) приносить радість і який сам приносить радість тому, хто пише вірші» [2, 71].

Гі де Мопассан про свого читача пише так: «По суті, публіка складається з багатьох груп, які кричать нам: «Розважте мене». «Потіште мене». «Дайте мені посумувати». «Зворушіть мене». «Дайте мені помріяти». «Розсмішіть мене». «Заставте мене здригнутись». «Заставте мене плакати». «Заставте мене

розмірковувати». І тільки мало хто з обраних умів просять художника: «Створіть нам що-небудь прекрасне, в тій формі, яка найбільше властива вашому темпераменту» [8, 78].

Суб'єктивність таких висловлювань очевидна. І, наводячи подібні думки, ми не прагнемо до створення певної системи. Уявлення про читача, як і сама творчість — явища глибоко індивідуальні. Але, з іншого боку, нема сумніву, що вони так чи інакше присутні в будь-якому творчому процесі.

Свого часу журнал «Литературное обозрение» провів серед авторів — літературних критиків анкету. Одним з її питань було: «Чи орієнтуєтесь ви в своїй роботі на якийсь певний тип читача?» Відповіді були самі найсуперечливіші.

Олександр Горловський: «Чи тримаю я читача під час роботи? Ні, в моєму світі він виникає вже потім, коли стаття написана» [14, 97]. Гурам Асатіані: «...На читача я, як правило, орієнтуюсь, точніше стараюсь орієнтуватись. Можу назвати, хто цей «читач»: жінка середнього віку (трохи старша від мене), з гуманітарною освітою, назаміжня, але в жодному разі не «одинок» — має багато вірних друзів і таких же, як вона, інтелігентних, безкорисливих, великодушних подруг, прожила нелегке життя, не втративши живого інтересу до життя і літератури [14, 94]. Євген Сидоров: «Чесно кажучи, ніколи спеціально не орієнтувався на певний тип читача» [14, 100]. Тамара Мотильова: «Найширше коло читачів — це читачі випадкові. Їх мільйони... Менш широке, але також дуже значне коло читачів допитливих... Вужче концентричне коло — читачі, професійно орієнтовані... І, на решті, вузьке, але дуже важливе коло читачів для кожного з нас — читачі-спеціалісти. Можна сказати — «читачі-колеги» [13, 104].

Відповіді професійних літературних критиків на це питання становлять для нас чималий інтерес. По-перше, тому, що написання якогось літературно-критичного твору теж має на увазі процес творчості. По-друге, відповіді літера-

турних критиків можна класифікувати як думку певного кола читачів, оскільки в цю сферу людської діяльності вони прийшли з найбільш підготовленої читачької маси. Ось, наприклад, як про це говорять вони самі. «Мені, наприклад, і в голову не приходила думка про свого, про мого читача, — пише в своїй відповіді на анкету «ЛЮ» Григорій Сивокінь. — Значно важливішим було усвідомити самого себе як читача художньої літератури... на початку 60-х років. У літературу влились свіжі сили. Престиж художнього слова різко зріс. Масовий інтерес до книги — також залишатись з боку було не під силу, читач взявся за перо. Народився ще один критик» [14, 99]. Сергій Чупринін вважає, що критик «...тому вже не обслуговує читачів, що він сам — читач. Але читач особливий, професійний, що має більше обов'язків, аніж прав» [12, 98].

С. Маршак, висловлюючи свої уявлення про ідеального читача, назвав його «художником-читачем». «Літературі, — писав він, — також потрібні талановиті читачі, як і талановиті письменники. Саме на цих талановитих і чуйних читачів, наділених творчою уявою читачів, і розраховує автор, коли напружує свої душевні сили в пошуках вірного образу, вірного повороту дії, вірного слова. Художник-автор бере на себе тільки частину роботи. Останнє повинен доповнити своєю уявою художник-читач» [7, 87].

Можна не погодитися з думкою С. Чуприніна, який назвав критика теж читачем, але «професійним», оскільки у них зовсім різна мотивація звернення до тексту літературного твору. Можна заперечувати і з приводу припущення інших авторів. Але безсумнівно одне: природа творчості письменника знаходить багато співзвучних рис в природі творчості читача, в процесі знайомства останнього з художнім твором. В процесі читання читач, в міру своїх можливостей, створює ті чи інші художні образи.

Цікаві думки з цього приводу висловлює Н. С. Прянишников: «Пись-

менник, — вважає він, — виростає з читача, бо кожен визначний письменник був спочатку талановитим читачем і мав більш чи менш значний читачький стаж. У кожному з кращих читачів сидить письменник. Письменник — це колишній читач, а читач — потенційний письменник» [9, 122]. Дослідник вказує на той факт, що про інтерес до долі читача в кожного письменника свідчить постійне вивчення бібліотек, яке успадковане від великих художників слова. Думки Н. Прянишникова про критиків багато в чому збігаються з цитованими вже висловлюваннями Г. Сивоконя. Н. Прянишников пише: «Деякі читачі... самі починають публікувати свої читачькі замітки, стаючи поступово читачами-професіоналами, співробітниками бібліографічних відділів журналів. На цій стадії читання з усамітненого заняття перетворюється на суспільну справу, оскільки такі «читачі, які публікуються», стають літературними критиками й рецензентами...» [9, 123].

В процесі творчої орієнтації характер взаємозв'язку автора зі своїм читачем має свою еволюцію. Одним з підтверджень цього може бути ставлення О. Т. Твардовського до свого читача на різних етапах творчого розвитку. Будучи вже відомим поетом, він нагадував молодим авторам про необхідність «...з самих початкових етапів творчості набувати читача, передбачати читача...» [15, т. 5, 312].

З самого початку свого творчого шляху, знаходячись під впливом поезії М. Ісаковського, О. Твардовський вчився у свого старшого товариша говорити про щось цікаве не тільки для самого себе, а й для простих, недосвідчених в літературному відношенні, людей. Образ читача в поетичній свідомості творця перебував на етапі свого формування. Про це свідчить аналіз таких поезій, як «Товарищу» (1934), «Сверстникам» (1938). Те ж саме можна сказати і про поему «Страна Муравия». Для творчості поета характерна періодичність. «Страна Муравия» завершувала початковий період. Наступний

етап увінчався створенням «Книги про бойца».

Задумано цей твір ще в період фінської війни. Важко уявити собі, яким би став сучасний «Василий Теркин», якби автор не брав участі в одній з самих найстрашніших воєн людства. Всенародне горе, фронтові втрати остаточно поріднили А. Твардовського із своїм «можливим» читачем. В перші місяці війни поет знаходився на Україні, і це назавжди зблизило його з українською землею.

*Как будто я сам в Украине родился
И белую пыль эту с детства топтал,
И речи родимой, и песни учился,
И ласку любимой впервые узнал.
...С твоими сынами и я посвящаю
Тебе, Украина, дыхание и кровь.
Не край мы один от врага защищаем,
А Родину-мать всех родимых краев.*

[15, т. 1, 268].

В цей період поет не відділяв себе від свого читача. Авторське «я» та читачьке «вони» було об'єднане в одне ціле — «ми». Сама манера оповіді в «Книге про бойца» нагадує задушевну бесіду. Слухач та герой твору є учасниками однієї дії. З'являються і характерні звертання до читача: «Товарищ», «друг-товарищ», «парнишка». Вказується і на самий характер їх взаємин: «Мой читатель, друг и брат».

Імовірний читач присутній і в більш складній інтерпретації, яка співзвучна з мотивами вірша «Я убит подо Ржевом»:

*...С кем я только не был дружен
С первой встречи у огня.
Скольким душам был я нужен,
Без которых нет меня.
Скольких их на свете нету,
Что прочли тебя, поэт,
Словно бедной книге этой
Много, много, много лет.* [15, т. 2, 344].

Пізніше, в перші дні довгожданого миру, О. Твардовський говорив про це так: «Я письменник, що на війні мав свій голос і був, — осмілюсь сказати, — корисним своєму народові якоюсь мірою у цій війні, — я живий, я повернувся з війни живим і здоровим. Але скіль-

кох я недолічуюсь, — ...скільки людей встигли мене прочитати, і, можливо, полюбити, а їх нема серед живих. Це була частина мене. Поета не світі немає без того, що є якісь серця, в яких він міститься. І це неповоротно, тому що стільки-то тисяч людей, які знали і читали ваші книги, вони не повернуться. І я з ними щось втратив. Це втрачено і воно не винагороджено» [15, т. 5, 305]. Орієнтація на читача зберегла автора від зайвої літературизації в поемі.

Не у кожного художника в творчій біографії можна знайти підтвердження такому тісному спілкуванню з читачем, яке ми бачимо у Твардовського. Читач мав вплив на створення поеми, втрутився в той момент, коли автор хотів закінчити роботу. Поет з повним правом зауважує: «Читач допоміг мені написати цю книгу такою, якою вона є...» [15, т. 2, 388]. Відчуття присутності читача не покидало О. Твардовського ні на посаді головного редактора «Нового мира», ні в бесідах про творчість сучасних авторів.

Для пізніших творів художника характерна більша філософічність. Але це ніколи не відводило його творчий процес від «імовірного» адресата. А. Кондратович з цього приводу відмічає, що «...розмірковування «я» і «ми» стосовно Твардовського просто наївні. Він не відділяв себе, поета Твардовського, від народної маси, бачучи її при цьому не масою, чимось абстрактним, безликим, а якраз навпаки — виразно уявляючи народ в найрізноманітніших особах і живих образах» [6, 259].

Своєрідним літературним маніфестом О. Твардовського стала поема «За далью — даль». Саме в ній Твардовський найбільш повно, ніж в будь-якому іншому творі, декларує в поетичній формі свої погляди на творчі взаємовідносини з читачем. Порівняльний аналіз роздумів, наявних в поемі, з тим багатим матеріалом, який ми знаходимо в його виступах, статтях, листах, дозволяє найбільш повно уявити діалектику взаємозв'язку автора художнього твору та його читача, побачити це в динаміці

творчості О. Твардовського. Весь цей матеріал може стати предметом окремого наукового дослідження.

В даному випадку, розглянувши ставлення О. Твардовського до проблеми читача як орієнтиру творчого процесу, зіставивши з цього приводу думки інших авторів, цілого ряду літературних критиків, літературознавців, можна стверджувати, що справжній художник не може творити без орієнтації на споживача своєї творчої продукції. У кожного це здійснюється у зв'язку з індивідуальною творчою манерою та змінюється згідно з динамікою творчого процесу.

Цитована література:

1. Асеев Н. Зачем и кому нужна поэзия. — М., 1961. — 315 с.
2. Ваншенкин К. Поэта неведомый друг. // Юность. — 1965. — № 9. — С. 69—71.
3. В'язовський Г. А. Орбіти художнього слова. Творча культура письменника. — Одеса, 1969. — 219 с.
4. Гамзатов Р. Мой Дагестан. — М., 1972. — 423 с.
5. Ищук Г. Проблема читателя в творческом сознании Л. Н. Толстого. Пособие для студентов-филологов. — Калинин, 1975. — 119 с.
6. Кондратович А. Александр Твардовский. Поэзия и личность. — М., 1978. — 350 с.
7. Маршак С. Собр. соч. в 8-ми т., т. 7. — М., 1971. — 633 с.
8. Мопассан Ги де. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. — М., 1968. — Т. 8. — 533 с.
9. Прянишников Н. Заметки словесника. — Оренбург, 1963. — 143 с.
10. Рубакин Н. Психология читателя и книга. — М., 1977. — 264 с.
11. Сивокінь Г. Художня література і читач. З досвіду конкретно-соціологічного спостереження. — Київ, 1971. — 148 с.
12. Слагаемые диалога // Литературное обозрение. — 1979. — № 5. — С. 97—99.
13. Слагаемые диалога // Литературное обозрение. — 1979. — № 7. — С. 104—107.
14. Слагаемые диалога // Литературное обозрение. — 1979. — № 10. — С. 99—102.
15. Твардовский А. Собрание сочинений в 5-ти томах. — М., 1966—1971.
16. Храпченко М. Советская литературная наука и классическое наследие. // Вопросы литературы. — 1967. — № 9. — С. 3—73.